

аспекті”[10.- С.511]. Саме для нацистських ідеологів це формулювання було вдалою знахідкою, як і суто геополітичний термін “життєвий простір”. Від тоді, вся зовнішньополітична доктрина НСДАП будувалася на підставі міркувань щодо потреби “розширення життєвого простору німецької нації”[11.- С.80].

Тобто, завдяки геополітичним теоріям, націонал-соціалістична ідеологія набувала якби певного “наукового обґрунтування”, що відігравало власну роль у розширенні соціальної бази та світогляду НСДАП серед населення Веймарської Німеччини [12.- С.101]. Сьогодні роль геополітики в ідеологічному арсеналі нацизму чітко простежується майже на хрестоматійному рівні. Історично та логічно виникнувши з теорії географічного детермінізму, головною домінантою якої є пріоритетна роль географії перед історією, вона стала ідейним виправданням експансіоністської політики у “третьому рейсі”. Чисельні аргументи таких корифеїв геополітичної думки, як Ратцель, Челлен, Науманн, Хаусхофер зфоделілись нацистами до ключової тези про “життєвий простір”. Звісно, що сама по собі думка про те, що будь-який народ повинен мати певні просторові координати, як необхідні умови власного існування, не має нічого негативного або крामольного. Але річ у тому, що нацисти взяли на себе місію довільного визначення кордонів “життєвого простору” будб-яких націй, пов’язавши при цьому соціал-дарвіністську теорію боротьби за існування разом з ідеєю виключної вишості арійської раси над іншими. Таким чином, ідеологія націонал-соціалізму інтегрувала у собі цілу мережу геополітичних ідей, розвивши їх у відповідності з новими історичними умовами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ratzel F. Politische Geographie.-В., 1897
2. Дугин А. Основы геополитики.-М., 1997
3. Гаджиев К.С. Геополитика.-М., 1997
4. Alldeutscher Verband. 1891-1939// Die burgerlichen Parteien in Deutschland.-In 4 Bd.- Leipzig, 1968.- Bd.-1
5. Geiss I. Der lange Weg in die Katastrophe.-1815-1914.- Munchen – Zurich, 1991
6. Туполев Б.М. Германский империализм в борьбе за «место под солнцем».- М., 1991
7. Fischer F. Krieg der Illusionen. Die deutsche Politik von 1911 bis 1914. Dusseldorf, 1978
8. Туполев Б.М. План Шлиффена и Россия// Германия и Россия.- События, образы, люди.- Воронеж, 2000.- В.3.-С.58-74
9. Гитлер А. Моя борьба.- Ашхабад: Т-Око, 1992
10. Jacobsen N.A. Karl Haushofer.- Boppard am Rhein, 1979
11. Hitler A. Zweites Buch.- Stuttgart, 1961
12. Кудряшова Э.Г. Роль геополитических идей в формировании внешнеполитической доктрины германского фашизма (1920-1933)//Социально-политические проблемы в истории зарубежных стран/ С.М.Стецкевич.- Сыктывкар, 1994.-С.99-108

ДОДОНОВ О.Ф.

НОВЕ БАЧЕННЯ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОГО РОБІТНИЧОГО КЛАСУ І ЙОГО ІСТОРІОГРАФІЇ

Розробка будь-якої наукової проблеми припускає не тільки використання накопиченого історичного досвіду, але й уточнення оцінок, що містяться в літературі. Це тим більше необхідно зробити, коли ми намагаємося встановити періодизацію історії радянського робітничого класу з урахуванням подій останнього часу і на основі гуманістичного підходу.

Хронологічні рамки життєдіяльності радянського робітничого класу визначаються, з одного боку, Жовтневою революцією 1917 р., а з іншого боку - розпадом СРСР у 1991 р. Основним критерієм періодизації його історії й історіографії дослідники вважали ступені висхідного розвитку суспільства від капіталізму до комунізму. Так, І.Є.Ворожейкін виділяв такі ступені: перехідний період від капіталізму до соціалізму (з 1917 р. до середини 30-х

років); період зміцнення і подальшого розвитку соціалістичного суспільства (з другої половини 30-х і до кінця 50-х років); період розвинутого соціалізму і поступового переходу до комунізму (починається на рубежі 50-х і 60-х років) [1, 204]. Автори багатотомного видання «Історія радянського робітничого класу» визначили такі три історичні ступені в історії радянського товариства, із якими, за їхніми словами, збігаються основні періоди історії робітничого класу: 1) перехідний період від капіталізму до соціалізму; 2) період зміцнення і розвитку соціалістичного суспільства; 3) період розвинутого соціалізму [2, 17]. Нині стало очевидним, що подібна періодизація історії робітничого класу не відповідає процесам, що відбувалися в суспільстві. За критерій періодизації історії радянського товариства, робітничого класу і його історіографії автор пропонує взяти *ступінь гуманізації громадського життя*. Спираючись на нього правомірно виділити такі періоди в їхньому розвитку:

Перший період (1917 р. - кінець 50 -х років) - перетворення пролетаріату з «класу для буржуазії» у «клас для вождя», підміни диктатури пролетаріату диктатурою особистості, масової дегуманізації робітників і інших груп населення, класової боротьби і репресій.

Окрилені перемогою Жовтневої революції, пролетарі Росії сподівалися, що В.І.Ленін, Л.Д.Троцький і М.І.Бухарин, які прийшли до влади, «спрямують політику в інтересах демократії і робітничого класу...» [3, 17]. Та на одностайні вимоги петербурзьких і московських робітників поліпшити умови життя, влада відповідала арештами їхніх представників, а на резолюції кронштадтських моряків про вільні перевибори Рад - залпами з важких знарядь. У такій обстановці розвиток науки про робітничий клас йшов в протиборстві більшовицьких, есерівських і меншовицьких точок зору. Визначальне положення усе більше починали займати марксистсько-ленінські твердження про те, що існування класів пов'язано з визначеними історичними фазами розвитку виробництва; в центрі епохи, визначаючи її сутність, напрямок і особливості розвитку, стоїть робітничий клас, що покликаний у ході революційної боротьби ліквідувати клас буржуазії і капіталістичний устрій; в умовах будівництва соціалізму робітничому класу належить не тільки головна, але і керівна роль; шлях до соціальної справедливості лежить через скасування приватної власності, знищення класів і створення безкласового комуністичного суспільства.

У 20-х роках побачили світ монографія Г.М. Панкратової [4], у якій говориться про виникнення і розвиток масових організацій робітничого класу; книга С.П.Струмиліна [5], що описує зміни в економічному положенні робітників; робота М.Ф.Арбузова [6], що розповідає про висування робітників в органи влади, їхні спроби протистояти тиску бюрократії. Наприкінці 1928 - початку 1929 рр. відбулася перша Всесоюзна конференція з проблем вивчення історії робітничого класу. У 20 збірниках «Історії пролетаріату СРСР», що вийшли у 1930-1935 рр., у 12 збірниках «Історії заводів», випущених у 1932-1934 рр., були надруковані наукові статті, глави книг, що готувалися, спогади. Вчені збирались переглянути накопичений теоретичний і фактичний матеріал про робітничий клас, зайнятися розробкою проблеми його перетворення з «класу в собі» у «клас для себе».

Але разом із зміцненням сталінського режиму посилювалася боротьба з «ворожими» робітничому класу «трєд-юніоністськими» і «меншовицькими» методологічними установками, що супроводжувалося дискваліфікацією дослідників за не виявлену політичну пильність. «Стислий курс історії ВКП(б)», що вийшов у 1938 р., звузив творчі можливості істориків рамками сталінського марксизму. Від них було потрібно сприймати його висновки як останнє слово науки, підтверджувати їх старанно відсортованими фактами, вести боротьбу із залишками бухаринсько-троцькистських шкідників і зрадників батьківщини [7, 331 - 336]. Це згубно позначилося на розвитку творчої думки в країні. Для досліджень того

часу характерна відсутність методологічних робіт і слабкий ступінь узагальнення нового фактичного матеріалу про політичну діяльність робітників.

Другий період (з початку 60-х до середини 80-х років) - перетворення робітничого класу з «класу для вождя» у «клас для партдержноменклатури», переходу від тоталітарного до авторитарного режиму, що супроводжувався деяким розширенням гуманістичних починань у громадському житті в першій половині 60-х років.

На початку 60-х років відбувся розквіт плюралізму думок і гуманізації людей, пов'язаний із критикою сталінізму і створенням нової Програми КПРС. До вивчення історії робітничого класу почали включатися вчені не тільки Москви і Ленінграда, але і Поволжя, Уралу, Сибіру, України, Білорусії, Молдавії, Закавказзя й інших регіонів. Цьому сприяла постанова ЦК КПРС «Про заходи для подальшого розвитку суспільних наук і підвищенню їхньої ролі в комуністичному будівництві» (1967 р.), у якій вказувалося, що розробка проблем, пов'язаних із діяльністю робітничого класу, є однією з актуальніших задач історичної науки [8, 252].

З метою висвітлення різноманітних сторін життєдіяльності робітників об'єднувалися зусилля істориків, філософів і економістів, створювалися спеціалізовані проблемні і координаційні ради, організовувалися соціологічні дослідження, проводилися наукові конференції, сесії і симпозиуми. Для нас інтерес викликають наукові сесії «Історіографія робітничого класу СРСР» (Москва, 1967 р.) і «Робітничий клас СРСР - авангард комуністичного будівництва» (Ленінград, 1971 г.), Всесоюзні наукові конференції «Робітничий клас і індустріальний розвиток СРСР» (Донецьк, 1972 р.) і «Партія і робітничий клас в умовах будівництва комунізму» (Брянськ, 1973 р.), Міжнародна теоретична конференція «Робітничий клас і його партія в сучасному соціалістичному суспільстві» (Варшава, 1973 р.), Всесоюзна наукова конференція з історії робітничого класу (Мінськ, 1976 р.), Міжнародний форум дослідників робітничого класу і робочого руху. (Париж, 1980 р.).

У 1975 р. була опублікована книга І.Є.Ворожейкіна [1], що є першим узагальнюючим дослідженням з історіографії робітничого класу. Через два роки побачила світ робота І.Є.Ворожейкіна і С.Л.Сенявського [9], у якій підсумовується накопичений суспільствознавцями досвід вивчення основних проблем історії робітничого класу, робиться висновок про необхідність докладного аналізу його політичної активності. Стан наукової розробки проблем робітничого класу і його вплив на розвиток економіки, соціальних, політичних і духовних процесів освітлюється й в інших історіографічних роботах [10 - 14].

Про робітничий клас щорічно виходило у світ в середньому по 30 індивідуальних і колективних монографій, до 40 книг з історії підприємств. Найважливішою подією стало видання таких узагальнюючих фундаментальних праць як «Велика Радянська Енциклопедія» (30 т.), «Всесвітня історія» (13 т.), «Радянська історична енциклопедія» (16 т.), «Історія СРСР. З найдавніших часів до наших днів» (12 т.), «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу» (5 т.), у яких висвітлюється політичний, економічний, соціальний і культурний розвиток СРСР і закордонних країн, говориться про життєдіяльність радянських робітників. У колективному дослідженні «Міжнародний робочий рух: Питання історії і теорії» [15], у книгах серії «Бібліотека робочого руху», у щорічниках «Робітничий клас у світовому революційному процесі», у випусках науково-довідкового видання «Міжнародний робочий рух» одержали відбиток зміни в робітничому класі різних країн, у тому числі і СРСР, його діяльність у конкретних умовах.

У 1984 р. видано три перших томи «Історії радянського робітничого класу» [2; 16; 17], підготовлених великим авторським колективом, що очолював професор С.С.Хромов. У них докладно висвітлюються розвиток і різнобічна діяльність робітників у 1917-1945 рр. Правда, робиться це на основі марксистсько-ленінських положень про головну роль робітничого класу і рішень, що підтверджують їхню значимість, з'їздів КПРС. З цих же позицій освітлюється історія робітничого класу і в інших публікаціях цього періоду.

Так, у посібнику для вчителів з історії радянського робітничого класу за редакцією професора П.І.Кабанова [18, 302 - 305] говориться про перехід від диктатури пролетаріату до всенародної демократії, необхідність підйому культурно-технічного рівня робітників до високих вимог комуністичного суспільства. Але що являв собою їхній рівень і чого вони повинні були домагатися - не сказано. У лекціях з історії КПРС, підготовлених викладачами ВПШ при ЦК КПРС, міститься положення про те, що вирішальна роль у створенні матеріально-технічної бази комунізму і побудові безкласового суспільства належить робітничому класу, що є головною, керуючою силою товариства [19, 423]. Проте, чому саме цей клас повинний був грати таку роль, не відзначено. У навчальному посібнику для студентів університетів з історії СРСР, написаному професором І.Б.Берхіним, є уповні декларації про блок комуністів і безпартійних, що міцніє, активну участь мільйонів трудящих у керуванні державними справами через систему народного контролю, підвищення ролі масових громадських організацій у керуванні державними справами, небаченому до того розгортанні всенародного соціалістичного змагання за дострокове виконання народногосподарського плану ювілейного 1967 року [20, 634 - 637], але немає фактів, що підтверджують «головну і керівну» роль у цьому робітничого класу.

Значну роботу дослідники провели по вивченню й освітленню діяльності робітничого класу на різних етапах його розвитку [21 - 23] і в різноманітних сферах громадського життя [24 - 26], у тому числі в області політичних відносин, про що скажемо нижче. Історіографія поповнилася узагальнюючими працями з історії робочих союзних республік [27 - 38], автономних формувань [39 - 40], значних регіонів країни [41 - 44]. Видано чимало збірників статей [45 - 51], документальної, довідкової [52 - 55] і мемуарної літератури [56 - 58].

Але й у цей період не відбулося єднання наукової думки і практики. В міру ослаблення «подиху хрущовської відлиги» і посилення влади партдержноменклатури стали реанімуватися вольові підходи до формування задач суспільствознавців. Всіляко підтримувалась апологетика дійсних і уявних досягнень КПРС та робітничого класу, схоластичні теоретизування. У той же час не одержували підтримки конструктивні пропозиції вчених по усуненню негативних явищ, що накопичилися в громадському житті. Зобов'язані виконувати авторитарні вказівки партійних органів, дослідники усе більш віддалялися від вироблення справді наукової концепції розвитку робітничого класу, свідомо і несвідомо сприяли розриву між словом і ділом, згасанню процесу гуманізації людини.

Третій період (з середини 80-х років до грудня 1991 р.)-перетворення робітничого класу з «класу для партдержноменклатури» у «клас для радянської буржуазії», переходу від авторитарного до ліберально-буржуазного режиму, подальшого зниження рівня гуманізації суспільних відносин.

Це був час чергового спалаху творчої думки людей, що сподівалися в ході перебудови звільнитися від кайданів «партдержноменклатури» і домогтися демократизації і гуманізації громадського життя. Історіографія ринулася здійснити ревізію постарілих концепцій, що панували у суспільстві, і точок зору про соціалізм, політичну систему, робітничий клас. Проводилися наукові конференції, численні диспути і «круглі столи», учасники яких відрізнялися не тільки сильним бажанням переосмислити минуле країни, але і великою амплітудою думок. За підсумками їхньої роботи були складені досить солідні тематичні збірники статей [59 - 64]. У цьому зв'язку значний інтерес викликають, на наш погляд, роботи С.Платонова [65], О.Б.Разлацького, [66], А.Д.Сахарова [67], О.С.Ципко [68], у яких викладається самобутне розуміння джерел, змісту і практики соціально-політичних перетворень у радянському суспільстві. Вийшли деякі історіографічні публікації про робітничий клас [69 - 70]. Побачили світ четвертий і п'ятий томи фундаментальної праці «Історія радянського робітничого класу» [71 - 72]. У четвертому томі, що охоплює події 1945-1960 рр., висвітлюються питання росту робітничого класу на основі індустріалізації, підвищення його активності в ліквідації наслідків війни. У п'ятому томі аналізується

специфіка розвитку робітничого класу в 60-ті роки. Автори підкреслюють факт інтелектуалізації праці робочих, розширення їхньої технічної творчості й управлінської діяльності. У книзі ставляться і деякі проблемні питання.

Посилилася критична спрямованість у підручниках і навчальних посібниках. Зокрема, у курсі лекцій з історії КПРС, що вийшов у 1988 р., який підготовлений викладачами Київського університету, розкриваються причини уповільнення соціально-економічних перетворень у країні, підкреслюється момент згорання процесу демократизації громадського життя в 70-ті - початку 80-х років [73, 416 - 418].

Продовжували виходити книги з історії робочих окремих республік і регіонів країни [74 - 76]. Оpubлікована «Робоча енциклопедія» [77]. Починалися спроби освітити спрямованість дій робітників у роки перебудови [78]. Деякі дослідники ринулися синтезувати різноманіття точок зору, що з'явилися, на історичні процеси. Виразенням однієї з таких спроб стала книга викладачів Російського державного гуманітарного університету, що являє собою принципово новий навчальний посібник з політичної історії Росії. Розглядаючи період 60 - 80-х років, автори підкреслюють факт штучного підвищення пайки і ролі робітників у КПРС, Радах і інших громадських організаціях [79, 429 - 611].

Проте, охоплені революційною романтикою, вчені, як і різноманітні групи трудящих, вчасно не звернули увагу на те, що політична система суспільства з кінця 80-х років стала істотно видозмінюватися в інтересах буржуазії, що вийшла на політичну арену.

Четвертий період у вивченні робітничого класу почався з розпаду Радянського Союзу в грудні 1991 р. і супроводжується переходом від комуністичної до ринкової утопії, від «соціалізму» до «капіталізму», все більшим перетворенням робочих країн СНД і Балтії з «класу для номенклатури» у «клас для компрадорської і іноземної буржуазії», небувалим розгулом дегуманізації людей.

Опинившись у принципово іншій громадсько-політичній ситуації, суспільствознавці стали рідше звертатися у своїх дослідженнях до проблем історії робітничого класу, спонукатися правлячими колами до негативної оцінки попереднього досвіду його розвитку, затушовуванню соціально-економічних і політичних протиріч. Як вірно зауважив В.І. Буганов, нині в працях і підручниках старанно виганяють поняття «класи» і «класова боротьба». До повного їхнього забуття справа не дійшла, але неабиякі «ложки дьогтю» публіцисти рясно домішують у творах і виступах, у яких згадують про народні бунти, заколоти, смути - саме так знову стали іменуватися повстання тих, кого Достоевський назвав би стражденними, приниженими й ображеними [80, 85].

Але окремі дослідники продовжували розроблення історії радянського суспільства і робітничого класу, вести з'ясування причин, що призвели до зміни політичної системи. У цьому зв'язку звертає на себе увагу книга О.М.Доленка, що спробував показати динаміку приходу «радянської буржуазії» на економічні і політичні права робітників і інших трудящих, а також роль у цьому суспільствознавців. Він підкреслював, що у світ виходило чимало публікацій, які затушовували саме існування класових протиріч, що насаджували постулати соціального романтизму про стирання розходжень усередині робітничого класу, подолання соціальної неоднорідності радянського товариства, у той час як у ньому вже були тисяча мільйонерів [81, 23].

З'явилась можливість публікації робіт колишніх радянських дисидентів й емігрантів О.Г.Авторханова [82], М.С.Восленського [83], М.Геллера й О.Некрича [84], О.Зинов'єва [85], О.І.Солженіцина [86]. Перебуваючи в стані скривджених Радянською владою і маючи можливість порівняти політичні процеси в СРСР і закордонних державах, на основі особистого досвіду і широкого кола недоступних для істориків країн СНД джерела, вони з різною точністю оголюють прорахунки в політиці керівників КПРС, дають досить достовірну оцінку умов праці і побуту робітників, розкривають деякі невідомі для читачів

відомості про переслідування інакомислячих, боротьбу робітників за соціальну справедливість.

Таким чином, рекомендується можливим виділити три якісних етапи в історії радянського робітничого класу і чотири етапи в розвитку його історіографії. Їх знання виводить дослідників на необхідність пошуку нових засобів і методів включення робітників у реформування суспільних відносин на гуманістичних починаннях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ворожейкин И.Е. Очерк историографии рабочего класса СССР. - М.: Политиздат, 1975. - 288 с.
2. Рабочий класс в Октябрьской революции и на защите ее завоеваний. 1917-1920 гг. Т.1. /Ред. кол. Л.С.Гапоненко (отв. ред.) и др. - М.: Наука, 1984. - 496 с.
3. Кронштадтская трагедия 1921 года. Листовка Центрального Революционного Русского Рабочего Комитета // Вопросы истории. - 1994. - № 5
4. Панкратова А.М. Фабзавкомы России в борьбе за социалистическую фабрику. - М.: Красная новь, 1923. - 426 с.
5. Струмилин С.Г. Заработная плата и производительность труда в русской промышленности в 1913-1922 гг. - М., 1923. - 88 с.
6. Арбузов М.Ф. Выдвижение рабочих и крестьян в государственный аппарат. - М.: Власть Советов, 1929. - 95 с.
7. История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. Под редакцией комиссии ЦК ВКП(б). Одобрен ЦК ВКП(б). 1938 год. - М.: Госполитиздат, 1946. - 351 с.
8. Справочник партийного работника. Вып. 8. - М.: Политиздат, 1968. - 551 с.
9. Ворожейкин И.Е., Сенявский С.Л. Рабочий класс - ведущая сила советского общества (Вопросы методологии и историографии). - М.: Мысль, 1977. - 374 с.
10. Андросенкова З.М. Советская историография общественно-политической деятельности рабочего класса (с. 202 - 210) // Рабочий класс на современном этапе. Вып. 7. Общественно-политическая деятельность рабочего класса в условиях развитого социализма. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1980. - 212 с.
11. Дробижев В.З., Лельчук В.С. Некоторые проблемы изучения рабочего класса СССР периода развитого социализма // История СССР. - 1982. - № 5. - С. 40 - 97
12. Заборов М.А. Советские исследования по истории рабочего класса за последние 30 лет (С. 287 - 328) // К изучению рабочего класса и рабочего движения. - М.: Наука, 1982. - 496 с.
13. История рабочего класса развитого социалистического общества: Историографический анализ /Редкол. В.А.Овсянкин (отв. ред.) и др. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1983. - 184 с.
14. Смирнов А.В. Проблемы развития рабочего класса СССР в советской историографии 60-70-х гг. (С. 280 - 290) // XXVI съезд КПСС о рабочем классе как движущей силе общественного прогресса. Материалы научно-теоретической конференции. - Иваново, 1982. - 358 с.
15. Международное рабочее движение: Вопросы теории. Т.8. В борьбе за мир и социальное обновление общества (середина 40-х - первая половина 80-х годов). - М.: Мысль, 1985. - 686с.
16. Рабочий класс - ведущая сила в строительстве социалистического общества. 1921 - 1937 гг. Т. 2 /Ред. кол. Л.С.Рогачевская, А.М.Сиволобов (отв. ред.) и др. - М.: Наука, 1984. - 512 с.
17. Рабочий класс СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны. 1938 - 1945 гг. Т. 3 /Ред. кол. А.В.Митрофанова (отв. ред.) и др. - М.: Наука, 1984. - 592 с.
18. Кабанов П.И., Ермак Р.К., Кузнецов Н.В., Пичкурено Я.Л., Ушаков А.В. Очерки истории советского рабочего класса (1917 - 1965 гг.). Пособие для учителей / Под ред. проф. П.И.Кабанова. - М.: Просвещение, 1966. - 320 с.
19. Лекции по истории КПСС. Вып. 3. (1937 - 1966 гг.). - М.: Мысль, 1968. - 620 с.
20. Берхин И.Б. История СССР (1917 - 1971 гг.). Учебное пособие для университетов. Изд. 2-е. - М.: Высшая школа, 1972. - 728 с.
21. Дробижев В.З., Лельчук В.С. Наш советский рабочий класс, 1917 - 1977 гг. - М.: Просвещение, 1979. - 240 с.
22. Краткая история советского рабочего класса, 1917 - 1967 гг. / Редкол.: Ю.С.Борисов и др. - М.: Политиздат, 1968. - 430 с.
23. Советский рабочий класс. Краткий исторический очерк (1917 - 1973). - М.: Политиздат, 1975. - 576 с.
24. Гелюта А.М., Староверов В.И. Социальный облик рабочего-интеллигента. - М.: Мысль, 1977. - 183 с.
25. Лельчук В.С., Бейлина Е.Э. Промышленность и рабочий класс СССР в условиях НТР. - М.: Высшая школа, 1982. - 192 с.
26. Лигас Б.Я. Социальная характеристика советского рабочего: Анализ и тенденции роста культурно-технического уровня. - Минск: Изд-во Белорусского ун-та, 1980. - 128 с.
27. Ахунова Е. Рабочий класс Узбекистана в период развитого социализма, 1959 - 1973 гг. - Ташкент: Фан, 1974. - 236 с.

28. История рабочего класса Советского Узбекистана. - Ташкент: Фан, 1974. - 357 с.
29. История рабочего класса Советской Эстонии. - Таллин: Ээсти раамат, 1985. - 662 с.
30. История рабочего класса Туркменистана, 1917 - 1965 гг. - Ашхабад: Ылым, 1969. - 495 с.
31. История советского рабочего класса Киргизстана. - Фрунзе: Ылим, 1966. - 488 с.
32. Марченко И.Е., Лыч Л.М. Ведущая сила: Рабочий класс Белоруссии на этапе развитого социализма. - Минск: Беларусь, 1980. - 191 с.
33. Очерки истории рабочего класса Азербайджанской ССР. Т. 2. 1941 - 1970 гг. / Ред. кол. В.Е.Полетаев (отв. ред.) и др. - Баку: Элма, 1977. - 317 с.
34. Рабочий класс Советской Армении в период развитого социализма. - Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1982. - 239 с.
35. Развитие рабочего класса в социалистическом обществе: Интернациональные закономерности и национальные особенности. - М.: Наука, 1982. - 528 с.
36. Развитие рабочего класса Молдавской ССР, 1940 - 1965 гг. - Кишинев: АН МССР, 1970. - 228 с.
37. Романцов В.О. Робітничий клас Української РСР. - Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1972. - 219с.
38. Шелест Д.С. Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса Украинской ССР, 1959 - 1970 гг. - Днепропетровск: Изд-во Днепропетровского ун-та, 1971. - 173 с.
39. Кузеев Р.Г. Формирование и развитие рабочего класса Башкирской АССР: В 2 ч. - Уфа: Башк. кн. изд-во, 1975. Ч. 2. - 349 с.
40. Рабочий класс Татарии, 1961 - 1980 гг. - Казань, 1981. - 384 с.
41. Горняки Кузбасса. - Новосибирск: Наука, 1971. - 284 с.
42. История рабочих Донбасса: В 2 т. - К.: Наукова думка, 1981. Т. 2. - 431 с.
43. История рабочих Ленинграда, 1703 - 1965 гг. В 2 т. - Л.: Наука, 1972. Т. 2. - 460 с.
44. Рабочий класс Урала, 1937 - 1975 гг. - Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1979. - 160 с.
45. Актуальные проблемы истории советского рабочего класса. - М.: Мысль, 1975. - 221 с.
46. Рабочий класс - ведущая сила интернационального единства советского народа. Сб. статей. - Донецк: Изд-во Донецкого ун-та, 1981. - 213 с.
47. Рабочий класс в условиях развитого социализма: Источники и формы пополнения, 1960 - 1980 гг. Сб. статей. - М.: АН СССР, Институт истории СССР, 1984. - 216 с.
48. Рабочий класс СССР на современном этапе. Вып. 1 - 11. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1968 - 1985
49. Рабочий класс Страны Советов. Материалы Всесоюзной науч. конфер. на тему «XXV съезд КПСС о ведущей роли советского рабочего класса в социалистическом и коммунистическом строительстве» . - Минск: Наука и техника, 1980. - 440 с.
50. Роль рабочего класса в развитии советской культуры. Сб. статей. - М.: Мысль, 1976. - 303с.
51. Формирование и развитие советского рабочего класса. Сб. статей. - М.: Наука, 1964. - 402с.
52. ВАЗ: История в документах: Сб. документов за 1966 - 1983 гг. - Куйбышев: Кн-е изд-во, 1985. - 256 с.
53. Об участии трудящихся в управлении производством: Сб. документов. - М.: Политиздат, 1977. - 318 с.
54. Рабочая энциклопедия, 1928 - 1980 годы. - Л.: Лениздат, 1982. - 240 с.
55. Рубежи шахтерской славы: Угольная промышленность Кузбасса в 1946 - 1976 гг. Сб. документов. - Кемерово: Кн-е изд-во, 1977. - 221 с.
56. Александров Н.С. Духовный мир советского рабочего: Записки рабочего. - М.: Профиздат, 1975. - 111 с.
57. Гаганова В.И. О самом дорогом. - М.: Сов. Россия, 1963. - 247 с.
58. Плетнева В.Н. Судьбы моей простое полотно... (Рассказ ткачихи Костромского льнокомбината им. В.И.Ленина). - М.: Сов. Россия, 1983. - 224 с.
59. Историки спорят. 13 бесед / Под общ. ред. В.С.Лельчука. - М.: Политиздат, 1989. - 510 с.
60. Обратного хода нет: (Перестройка в нар. хоз-ве: общие проблемы, практика, истоки) / Под общ. ред. Г.Х.Попова. - М.: Политиздат, 1989. - 543 с.
61. Пульс реформ (Юристы и политологи размышляют). - М.: Прогресс, 1989. - 378 с.
62. Рабочий класс и современность (По материалам междуна. науч. конф.) / Под общ. ред. Т.Т. Тимофеева и др. - М.: Междуна. отношения, 1987. - 774 с.
63. Страницы истории КПСС: Факты. Проблемы. Уроки /Сост. В.К.Горев и др. - М.: Высш. школа, 1988. - 704 с.
64. Через тернии / Сост. А.А.Проташик. - М.: Прогресс, 1990. - 792 с.
65. Платонов С. После коммунизма: Книга, не предназначенная для печати; Второе пришествие: Беседы. - М.: Молодая гвардия, 1991. - 555 с.
66. Разлацкий А.Б. Второй коммунистический манифест. - Новосибирск: МП «РИД» при Новосибирском кн-м изд-ве, 1991. - 80 с.
67. Сахаров А.Д. Мир, прогресс, права человека: Статьи и выступления. - Л.: Сов. писатель, 1990. - 128 с.
68. Ципко А.С. О зонах, закрытых для мысли (С. 175 - 257) // Суровая драма народа: Ученые и публицисты о природе сталинизма. - М.: Политиздат, 1989. - 512 с.

69. Дятлова М.М. КПСС, рабочий класс и управление производством (методология и историография проблемы). - Л.: Изд-во ЛГУ, 1987. - 199 с.
70. Сивохина Т.А. Новейшая историография рабочего класса союзных республик на современном этапе // Вопросы истории. - 1986. - № 2. - С. 127 - 134
71. Рабочий класс СССР в годы упрочения и развития социалистического общества. 1945 - 1960 гг. Т. 4. /Ред. кол. В.Б.Тельпуховский (отв. ред.) и др. - М.: Наука, 1987. - 520 с.
72. Рабочий класс СССР на новом этапе развития социалистического общества. 1961 - 1970 гг. Т. 5 /Ред. кол. В.Е. Полегаев (отв. ред.) и др. - М.: Наука, 1988. - 432 с.
73. История КПСС: Курс лекций. - К.: Вища школа, 1988. - 504 с.
74. История рабочего класса Белорусской ССР: В 4 т. / Гл. ред. П.Т.Петряков и др. Т. 4 Рабочий класс БССР на этапе совершенствования социализма, 1961 - 1980 гг. - Минск: Наука и техника, 1987. - 510 с.
75. Рабочий класс Сибири, 1961 - 1980 гг. /Отв. ред. И.И.Колмогорцев. - Новосибирск: Наука, 1986. - 357 с.
76. Рабочий класс Украинской ССР: Тенденции и современность / Отв. ред. Ю.Ю.Кондуфор. - К.: Наукова думка, 1986. - 239 с.
77. Рабочая энциклопедия, 1921 - 1985 гг. / Под общ. ред. В.А.Ежова. - Л.: Лениздат, 1986. - 339 с.
78. Советские рабочие в условиях ускорения социально-экономического развития: Предпосылки, факторы, направления социальной активности. / Ред. кол. А.К.Назимова (отв. ред.), Л.А.Гордон, Э.В.Клопов. - М.: Наука, 1987. - 176 с.
79. Наше Отечество (Опыт политической истории). Сб. В 2 ч. - М.: Терра, 1991. Ч. II. - 620 с.
80. Буганов В.И. Размышления о современной отечественной истории // Новая и новейшая история. - 1996. - № 1. - С. 77 - 78
81. Доленко А.Н. Классовая борьба в СССР в 1970 - 80 годы и реставрация капитализма (исторические очерки). - М.: ВИП, 1996. - 264 с.
82. Авторханов А.Г. Технология власти // Вопросы истории. - 1993. - № 3. - С. 110-128
83. Восленский М.С. Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза. - М.: Сов. Россия, МП «Октябрь», 1991. - 624 с.
84. Геллер М., Некрич А. История России. 1917 - 1995. В 4-х т. - М.: Изд-во «МИК», изд-во «Агар», 1996: Т. 1: Геллер М., Некрич А. «Утопия у власти». (1917 - 1945). Книга первая. «Социализм в одной стране». - 500 с.; Т. 2: Геллер М., Некрич А. «Утопия у власти». (1954 - 1984). Книга вторая. «Мировая империя». - 432 с.; Т. 3: Геллер М. «Седьмой секретарь». Блеск и нищета Михаила Горбачева». (1985 - 1990) . - 480 с.; Т. 4: Геллер М. «Глазами историка. Россия на распутье. 1990 - 1995». - 496 с.
85. Зиновьев А. Запад. Феномен западнизма. - М.: Центрполиграф, 1995. - 461 с.
86. Солженицын А.И. Как нам обустроить Россию. - М.: Правда, 1990. - 45 с.